

Székely Iván

Surveillance – a megfigyeléstől a megfigyelő társadalmakig és a megfigyeléstudományig

A „megfigyelés”, vagy másként fordítva a felügyelet (*surveillance*) az elmúlt évtizedek egyik meghatározó fogalmává és témájává vált, nemcsak a sajtóban és a közbeszédben,¹ de a tudományos diskurzusok területén is. Ennek okát túlzott leegyszerűsítés lenne kizárólag a megfigyelési technológiák robbanásszerű fejlődésére szűkíteni, legalább ilyen fontosak azok a társadalmi következmények, amelyekről az érintettek általában csak megkésve és részlegesen értesülnek. A változások azonban így is szembetűnőek:

Ha valaki harminc évvel ezelőtt egy nyugati demokráciában azt jósolta volna, hogy mára minden lépésünket kamera követi és ellenőrzi, ezt mindenki elképzelhetetlennek tartotta volna egy szabad országban. Ha valaki húsz évvel ezelőtt azt jósolta volna, hogy mára minden üzenetváltásunkat és telefonkapcsolatunkat rögzítik és elemzik, ez legfeljebb a rendszerváltó országok rémálmaiban jött volna elő. Ha pedig valaki csak öt évvel ezelőtt azt jósolta volna, hogy a házuk kertjében zajló események az interneten bárki számára láthatóvá válnak, Huxley Szép új világa, Orwell Nagy Testvére, esetleg Warren és Brandeis 1890-es híres tanulmánya juthatott volna eszünkbe (Székely 2010: 93).

Ha e változásokat nem csupán afféle veszélydiskurzusok alapjának tekintjük, hanem igyekszünk megérteni okait és következményeit, a legfontosabb változás talán a megfigyelés mindenütt jelenlévősége (*ubiquitous surveillance*), és az, hogy a megfigyelő eszközök és rendszerek egyre inkább kölcsönösen össze vannak kötve egymással (*surveillance assemblage*²): a biztonsági kamera kapcsolódik az automatikus arcfelismerő rendszerhez, a kommunikációs lehallgató program a fogyasztói és politikai profilhoz, a profilépítő adatbázis a viselkedésünket megjósoló prediktív mesterséges intelligenciához. A modern társadalomban élő egyén (de nemcsak ő) úgy érezheti, hogy minden lépésének tanúja van vagy lehet.

1 A „surveillance” 2013-ban az „év szava”-versenyben is előkelő helyezést ért el az Amerikai Dialektológiai Társaság rangsorában, lásd: http://en.wikipedia.org/wiki/Word_of_the_year.

2 Lásd ehhez William Bogard jelen lapszámban közölt tanulmányát (2014 [2006]).

Ez a helyzet jelentősen megváltoztatja az egyén ösztönös és tudatos viselkedését, kapcsolatrendszerét, kommunikációját, akár digitális bennszülöttekről, akár digitális bevándorlókról, akár szándékos kívülmaradókról vagy digitális leszakadókról van szó.

Nem kevésbé fontosak – bár kevésbé szembetűnőek – a csoport-, illetve társadalmi szintű változások: aki több erőforrást (eszközt, hozzáférést, szakértelmet, információt) birtokol a megfigyelés terén, annak befolyásoló képessége mások felett megnő, vagyis átrendeződnek a mikro- és makroszintű információs és közvetlen hatalmi viszonyok. Természetesen a központi hatalom ellenőrző és befolyásoló képessége is tovább nő az „okos” megfigyelési eszközök és rendszerek (*smart surveillance*) alkalmazásával, és a technológia demokratizálódása – vagyis az, hogy mindenkinek lehet hang- és képfelvevő berendezése, személykövető okostelefon-alkalmazása, adatelemző szoftvere – nem jelenti egyúttal az információs hatalom demokratizálódását. A nagy visszhangot keltő terrorcselekmények a központi megfigyelő rendszerek kiépülésének fontos legitimációs bázisaként szolgálnak, de a fejlesztés nem ezen múlik, ezt jól mutatják a 2001 szeptembere előtt indult amerikai megfigyelési programok, a Snowden-botrányban pedig valójában nem az alkalmazott eszközök és módszerek, hanem azok alkalmazásának nagyságrendje, a megfigyelték köre és a szolgáltató cégek feltűnő készségessége okoztak csak meglepetést.

A megfigyelés és következményei olyan alapvető szerepet játszanak a modern társadalmak életének minden szintjén és szegmensében, hogy az „információs társadalom” vagy „tudástársadalom” metaforájának alternatívájaként a kritikai elemzésekben már a múlt század végén elterjedt a *surveillance society*, azaz megfigyelő vagy felügyeleti társadalom, vagy kevésbé értékeslegesen kifejezéssel a kukkoló társadalom megnevezés. Az átfogó elemzéseket (például Wood 2006) követően a terület diverzifikálódott és a kifejezés is egyre inkább többes számban bukkan fel: *surveillance societies*-ről, vagyis megfigyelő társadalmakról van szó.³

Noha egy közelmúltban végzett, a megfigyelés metaforáira irányuló vizsgálat (Olukotun 2014) eredménye azt mutatja, hogy a publicisták között még mindig a központi hatalom és az egyén viszonyát kifejező metaforák – Orwell Nagy Testvére, Bentham (és Foucault) Panopticonja, vagy Kafka *A Per c.* műve – a legnépszerűbbek, a társadalomtudósok sokkal inkább érdeklődnek a társadalom egészét átszövő komplex jelenség formái, okai és következményei iránt, ezt tükrözi az a számos javaslat is, amely a korábbi metaforák elégtelenségét és újak bevezetését szorgalmazza már az 1990-es évektől kezdve: *synopticon*, *peripticon*, *tükörterem*, *online kirakat* stb.

Mielőtt röviden áttekintenénk a *surveillance*-jelenség néhány fontos aspektusát és a kutatására szerveződött szaktudomány megközelítéseit, először is az szükséges, hogy a témánk szempontjából tisztázzuk, lehatároljuk a „megfigyelés” jelentését, mivel a köznyelvben is használt, azaz tartalmilag képlékeny fogalomról van szó.⁴ Megfigyelni sok mindent lehet: az időjárás változását, a forgalmi helyzetet, egy termelési folyamatot, az állatok viselkedését, egy helyszínt, és természetesen embereket is. Embereket pedig lehet egyedileg azonosíthatat-

3 A terület első nemzetközi multidiszciplináris kutatási programja, amely 27 országból több mint 150 kutató munkáját koordinálta, a *Living in Surveillance Societies* (LiSS) is ezt a megközelítést követte, lásd: www.liss-cost.eu.

4 A megfigyelés fogalmának a különböző nyelvi, kulturális és társadalmi környezetekben eltérő konnotációi lehetnek: a posztkommunista országokban például még ma is érezhető a KGB- vagy Stasi-típusú központi megfigyelés emléke, a „görög megfigyelési paradoxon” pedig (gyanakvás az állami megfigyeléssel szemben és közöny az üzleti megfigyelés iránt) a közelmúlt sajátos görög történelmének tulajdonítható (Samatas et al. 2011).

lan tömegként, és lehet azonosítható egyenként megfigyelni. Az első fontos jelentésszűkítés: ezen a tématerületen kizárólag humán megfigyelésről, mégpedig azonosítható egyének megfigyeléséről van szó. Azonban ebben a körben is meg kell különböztetnünk a megfigyelést és az *észlelést*: például közös térben folytatott tevékenységek kölcsönös észlelése nem tekinthető bármely fél általi megfigyelésnek. Az *átláthatóság*, a transzparencia sem egyenlő a megfigyeléssel; ha a résztvevők mindegyike tudatában van annak, hogy tevékenysége közösen elfogadott szabályok alapján bárki által megismerhetően zajlik, ez sem minősül megfigyelésnek. Ugyanez vonatkozik a *nyilvánosság* sajátos eseteire is: közszereplők ilyen tevékenysége során a nézők nem tartják a közszereplést végzőt „megfigyelés alatt”.

Mi tehát a leszűkített értelmű megfigyelés? A legtöbb megfigyeléskutató lényegében elfogadja Lyon általános definíciójának valamelyik megfogalmazását: „a személyes adatok célzott, szisztematikus és rutinszerű figyelése azok alanyainak befolyásolása vagy védelme céljából” (Lyon 2007: 14). Érdekes azonban részletesebb meghatározásokat is figyelembe venni, például az ETICA-projekt⁵ által javasolt definíciót: „azonosított vagy azonosítható személyek fizikai, szellemi, gazdasági, kulturális, társadalmi vagy egyéb tevékenységének monitorozása, függetlenül az alkalmazott eszközöktől és módszerektől és attól, hogy automatikus vagy emberi beavatkozással történik, tömeges vagy egyénileg célzott, folyamatos, ismétlődő vagy ad hoc jellegű, észlelhető vagy észlelhetetlen, fizikailag vagy távolból, elektronikus eszközök által végzett, valós időben vagy retrospektív módon történik, az egyén saját tevékenységén vagy adatainak elemzésén alapul”.⁶

Bár a megfigyelés-jelenségcsoport a társadalomtudományok szemszögéből nem inherens módon „rossz” vagy nemkívánatos, érdemes további leszűkítésként három fontos, a nyugati demokratikus jogállamok értékrendje szempontjából potenciálisan negatív kritériumot figyelembe vennünk, amelyeknek kiemelt jelentőségük van a megfigyeléstudomány elemzésében: ezek az *információs aszimmetria*, az *aktus rejtettsége*, valamint *kontrollálhatatlansága*. Az információs aszimmetria lényege, hogy a megfigyelő fél erősebb pozícióban van: többet tud a megfigyeltről, mint fordítva, és eszközei és lehetőségei is lényegesen erősebbek a megfigyelt féleinél. Az aktus rejtettsége nem okvetlenül abból adódik, hogy maga a megfigyelés titkos, hanem abból is, hogy a megfigyelt számára nem átlátható a megfigyeléssel szerzett információ sorsa. A kontrollálhatatlanság pedig azt jelenti, hogy a megfigyelt félnek nincs módja választani, befolyásolni vagy elkerülni a megfigyelést és annak következményeit.

Nemcsak szűkíteni, hanem tágítani is szükséges a fogalmat a megfigyeléstudomány szempontjából: nem csupán a vizuális megfigyelés (fotók, biztonságikamera-felvételek) vagy a lehallgatás tartozik ide, hanem az adatok elfogása és elemzése is; ez utóbbit az elmúlt évtizedekben az angol nyelvű szakirodalom „*dataveillance*”-nek nevezi Clarke nyomán (1988). Továbbá, nem kizáró feltétel a szinkronitás, azaz a valós idejű megfigyelés megléte vagy hiánya sem: az adatok utólagos kinyerése és elemzése is megfigyelési tevékenységnek számít.

A megfigyeléskutatók megközelítése kritikai jellegű a jelenség társadalmi hatásainak vizsgálatában, és jelentősen eltér azokétól, akik biztonságkutatási, bűnüldözési vagy kriminológiai szempontból vizsgálják a megfigyelés hatásait és hatékonyságát. Az önálló, multidiszciplináris szaktudománnyá fejlődött megfigyeléstudomány, a *surveillance studies* nagyobb nyu-

5 <http://www.etica-project.eu>

6 Ezt a definíciót alkalmazza az IRISS (Increasing Resilience in Surveillance Societies) nemzetközi kutatási projekt is, lásd <http://irissproject.eu/wp-content/uploads/2013/04/Surveillance-fighting-crime-and-violence-report-D1.1-IRISS.pdf>.

gati egyetemek, kutatóközpontok szociológiai, politológiai, illetve az információs technológia, a jog és a társadalom közös kutatására alakult munkacsoportjai közreműködésével jött létre. Kutatóinak érdeklődése többek között a megfigyelés társadalmi költségeire, a hatalmi struktúrákra gyakorolt hatásaira, a köz és a magán közti határ változására, a megfigyelési technológiák fejlődésének aktoraira, a modernitás és az identitás problematikájára, a megfigyelés és a kisebbségek, a társadalmi nemek viszonyára, a közösségi hálózatok tagjainak viselkedésére, vagy akár a megfigyelés művészi reprezentációjára irányul. A tudományág legfontosabb elméleti gyökereiről leltárszerű felsorolást ad Wood (2014 [2007]) a következőkben közölt tanulmányának absztraktjában.

A megfigyelés társadalmi költségeinek taxonómiájára Strauss (2014) négy szintű modellt javasol: az első szint a megfigyelt egyént közvetlenül érintő hatásokat tartalmazza (ide tartozik a viselkedési igazodás és konformitás, az őszinte cselekvés gátlása, az öncenzúra, a magánélet és az autonómia elvesztése, az egyéni szabadság csökkenése), a második szint a megfigyelt egyén kapcsolataira, pozíciójára vonatkozik (a bizalom csökkenése, kommunikációs gátlások, nyilvános vitákban, politikai véleménynyilvánításban és akciókban való részvétel visszaszorulása), a harmadik szint olyan csoportokra vagy kategóriákra vonatkozik, amelyeknek a megfigyelt személy részese (*social sorting*, fogyasztók, utasok, társadalmi vagy etnikai csoportok kategorizálása, a „kategorikus gyanakvás”, diszkrimináció, kirekesztés, a társadalmi egyenlőtlenségek erősödése), míg a negyedik szint a társadalmi és politikai rendszerre gyakorolt hatásokat tartalmazza (a magánélet és a szabad véleménynyilvánítás társadalmi szintű visszaszorulása, az ártatlanság vélelmének visszájára fordulása, növekvő bizalmatlanság a politikai és igazgatási rendszerrel szemben, a társadalmi cselekvések gyengülése, a demokrácia eróziója). A felsorolt területek egyben a *surveillance studies* kiemelt kutatási területei is.

Társadalomelméleti szempontból érdekes terület az úgynevezett aktuárius társadalom⁷ víziója, illetve annak kritikai vizsgálata. Noha csak kritikusai nevezik így, ennek a társadalomképnek a lényege a normalitás és deviancia elválasztásának statisztikai valószínűsége alapult, prediktív módja, vagyis a deviáns viselkedés okai, motivációi – következésképpen ezek kezelése – elveszítik jelentőségüket.⁸ Eszerint a megközelítés szerint a társadalom minden tagja potenciális deviáns (például adócsaló vagy terrorista), kiszűrésüket, „kezelésüket” az állandó megfigyelésen alapuló adatelemzés teszi lehetővé.

Kevésbé ismert, de a megfigyeléstudomány nem elhanyagolható kutatási területe annak vizsgálata, hogy a tömegkommunikáció, a mainstream és kísérleti film, az irodalom és képzőművészet miként reprezentálja a megfigyelés különféle formáit, szituációit; ennek egyik példája Catherine Zimmer (2014 [2007]) írása a következőkben. A sci-fi irodalomtól a nagyjátékfilmekig és a „valóságshow”-k világáig e műfajok egyik örök témája a megfigyelés. Ennek legsajátosabb megjelenési formája a *surveillance art*, azaz megfigyelésművészet, amelynek művelői magukat *surveillance artist*-nak, megfigyelésművésznek nevezik.⁹ E kortárs művészek központi témája a megfigyelés és a megfigyeltség, mint például Julia Scher-é is, akinek webes, illetve installációs és performatív alkotásaiban a megfigyeléstől való félelem és az iránta érzett vágy keveredik az alkotó exhibicionizmusával. Ide sorolhatók a más té-

7 A névadó aktuáriusok azok a biztosításmatematikusok, akik a kockázatokat elemzik a biztosítótársaságoknál.

8 Ezen alapul az ún. új büntetőtan elmélete, amelynek klasszikus forrása Feeley és Simon tanulmánya (1994).

9 Lásd erről például a *Surveillance and Society* folyóirat 2010. évi tematikus „Surveillance, Performance and New Media Art”-számát.

mában is alkotó művészek, mint például a brit pseudonim Banksy, akinek graffitije és fal-festményei között is vannak a megfigyelést kritizáló és parodizáló alkotások, vagy az 1990-es években aktív New York-i Surveillance Camera Players (SCP), akik a biztonsági kamerák előtt játszották előadásukat, köztük Orwell 1984-ének adaptációját, és akik az utcai művészet meghatározó alakjaivá váltak, számos követővel. A kísérleti filmalkotók között pedig létrejött a CCTV-film műfaja, amely kizárólag biztonsági kamerák felvételeivel készül, akár fiction, akár non-fiction műfajokban; képviselői kiáltványban foglalták össze a céljaikat és követelményeiket.¹⁰

A *surveillance studies* vizsgálja és kritikusan elemzi azokat az elméleteket és gyakorlati javaslatokat is, amelyek a megfigyelés által előidézett hatalomtelődés hatásait kívánják mérsekélni vagy semlegesíteni. A *surveillance* szó eredetileg felülről figyelést, felügyeletet jelent; ennek angol-francia szójátékkal képzett – megítélésünk szerint téves elképzelésen alapuló – ellensúlya a „*sousveillance*”, az alulról figyelés vagy visszafigyelés. Noha az átláthatóság és elszámoltathatóság, és így a „figyelők figyelése” is a megfigyelés társadalmi ellenőrizhetőségének fontos eleme, az a társadalomkép, amelyben mindenki mindekit megfigyel, és ezáltal alakítja ki a megfigyelési egyensúly, az „*equivoillance*” állapotát, már részleges megvalósulása esetén is jelenlegi értékrendünk számos elemének erőzőjához vezet. Ennek az irányzatnak az egyik vezéralakja Steve Mann, aki évtizedek óta a testére szerelt (sőt a testébe implantált) kamerával és más informatikai eszközökkel „figyeli vissza” a környezetét (Mann, Nolan és Wellman 2003), és egyúttal az önnaplózás, a *self-logging* egyik szószólója is. Ehhez a vonulathoz sorolható a sci-fi író David Brin is, aki sok kritikát kiváltó könyvében (Brin 1998) a társadalom szélsőséges átláthatósága mellett érvel. Az árnyaltabb megközelítések közül kiemelendő a Johnson és Regan új könyvében körvonalazott koncepció (2014), amelyben a szerzők közös rendszerben vizsgálják a megfigyelésnek és az átláthatóságnak a társadalmi elszámoltathatóságban betöltött szerepét.

Úgy tűnhet, hogy a megfigyeléstudomány által vizsgált jelenségek többsége ellentétes a demokratikus értékrenddel, ezért releváns a kérdés: vajon milyen viszonyban áll a megfigyelés a demokráciával, az alapvető jogelvekkel, vagy másként fogalmazva: létezhet-e demokratikus, jogállami módon folytatott megfigyelés? A viszony bonyolult, ahogy Haggerty és Samatas (2010) elemzi könyvében, de a rövid válasz az, hogy igenis lehetséges, amennyiben a megfigyelés során az alapvető jogok és érdekek korlátozása legitim céllal, a szükségességi-arányossági teszt követelményeinek betartásával, átlátható és elszámoltatható módon történik. Ennek megítélésére szolgál a közelmúltban – az adatvédelmi hatásvizsgálat (Privacy Impact Assessment, PIA) mintájára – kifejlesztett ún. megfigyelési hatásvizsgálat (Surveillance Impact Assessment, SIA), lásd erről Wright és Raab (2012) tanulmányát.

Láthattuk, hogy noha a *surveillance studies* nem parciális érdekek, ideológiák mentén alakult ki, nem tekinthető teljesen értéksemlegesnek: a hálózati világ előnyeitől visszhangzó üzleti marketing, az e-kormányzat és e-demokrácia adatigényét legitimáló kormányzati kommunikáció és a biztonságipar által uralt fejlesztési prioritások közegeiben a megfigyeléstudomány markánsan jeleníti meg és vizsgálja azokat a társadalmi költségeket, amelyeket a mindenütt jelenlévő megfigyelés okoz, és azokat a valós és potenciális következményeket, amelyek a megfigyelő társadalmakban a nyugati demokratikus jogállamok értékrendjével ellentétes hatásokat eredményezhetnek. Éppen ezért vált a megfigyeléssel szem-

10 Manifesto for CCTV Filmmakers, <http://www.ambienttv.net/content/?q=dpamanifesto>.

beni fellépés vizsgálata is a megfigyeléstudomány egyik aktuális kutatási területévé. A terület két, egymással határos, sőt átfedő fogalom köré csoportosítható: *resistance* és *resilience* – magyarul talán ellenállás és ellenállóképesség, de meghonosodott már a rezisztencia és reziliencia kifejezés is. A rezisztencia a káros behatásokkal való szembenállás, a meglévő állapot változatlan fenntartása, akár ellencsapások árán is, míg a reziliencia a káros behatások következményeiből való helyreállítás, az eredeti állapot visszaállításának képessége, idomulás a kedvezőtlen környezethez. Az előbbi elemzésére példa Gary T. Marx sokat idézett tanulmánya (2003), amelyben sorra veszi és csoportosítja az ellenállás lehetséges eszközeit és módszereit, az utóbbiéra pedig a reziliencia elméleti alapjait és a megfigyelés területén való manifesztálódását vizsgáló tanulmány, amely a szöveges elemzés mellett grafikus modelleket is felállít (Raab, Jones és Székely, előkészületben). Mindkét esetben figyelemre méltó a megfigyelés kettős szerepe: egyfelől a közjót veszélyeztető cselekmények (például terrorista támadások, bűnözés) megelőzésére, kárainak mérséklésére szolgáló eszköz, másfelől maga is erodálja a közjót, a demokratikus értékeket.

A példaképpen felsorolt és további meg nem említett megfigyelés-vonatkozású területek kutatóit, szakértőit, oktatóit és aktivistáit a Surveillance Studies Network hálózat¹¹ tömöríti, amelynek leglátványosabb akciója a kétévente megrendezett nemzetközi konferencia, amelyet idén hatodszor tartottak, ezúttal Barcelonában.¹² A megfigyeléstudomány legrangosabb önálló publikációs fóruma a *Surveillance and Society* című lektorált online folyóirat,¹³ amelynek cikkei szabadon hozzáférhetőek, és amelyből a jelen összeállítás több tanulmánya is származik. A kutatási központok, műhelyek között első helyen kell említeni a Queen's Egyetem (Kingston, Kanada) megfigyeléstudományi központját, a Surveillance Studies Centre-t,¹⁴ amelyet David Lyon, a tudományterület vezető egyénisége, számos könyv és tanulmány szerzője vezet. A terület növekvő jelentőségét és elfogadottságát mutatja az is, hogy néhány éve megjelent a londoni City University oktatási kínálatában a Surveillance Studies MSc képzés is.¹⁵ A megfigyelés témakörében könyvtárnyi irodalom született, a megfigyeléstudományról pedig egy egyre bővülő virtuális könyvtárszoba, már nemcsak tanulmányokkal, hanem kézikönyvekkel is (lásd Ball, Haggerty és Lyon 2012).

A Replika és a tematikus blokk szerkesztője időszerű feladatot vállalt ennek a szerteágazó területnek a bemutatásával, kialakulásának, trendjeinek érzékeltetésével. Ez a bevezető nem kívánhatott teljes képet adni a tématerületről, csupán arra vállalkozhatott, hogy felvázolja a kontúrokat és ráirányítsa a figyelmet néhány fontosabb aspektusra, diskurzusra, illetve tudományos műhelyre, s ezzel arra ösztönözze az olvasót, hogy a tanulmányok elolvasása után maga is kövesse ezeket a gondolati utakat, publikációkat. Ez az összeállítás talán érzékelteti ennek az új tudományterületnek a kiterjedését, ágazatait, jelentőségét – és magyar képviselőinek hiányát.

11 <http://www.surveillance-studies.net/>

12 <http://www.ssn2014.net/>

13 <http://surveillance-and-society.org/>

14 <http://www.sscqueens.org/>

15 <http://www.police-life.co.uk/training/ma-in-surveillance-studies-at-city-university>

Hivatkozott irodalom

- Ball, Kirstie, Kevin Haggerty és David Lyon (szerk.) (2012): *Routledge Handbook of Surveillance Studies*. New York: Routledge.
- Bogard, William (2014 [2006]): Felügyelő együttesek és szökésvonalak. *Replika* (89): 61–81.
- Brin, David (1998): *The Transparent Society. Will Technology Force Us to Choose Between Privacy and Freedom?* Reading, Mass.: Perseus Books.
- Clarke, Roger (1988): Information Technology and Dataveillance. *Communications of the ACM* 31(5): 498–512.
- Feeley, Malcolm M. és Jonathan Simon (1994): The New Penology. Notes on the Emerging Strategy of Corrections and its Implications. *Criminology* 30(4): 449–474. Interneten: <http://scholarship.law.berkeley.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1717&context=facpubs>.
- Haggerty, Kevin és Minas Samatas (szerk.) (2010): *Surveillance and Democracy*. New York: Routledge.
- Johnson, Deborah G. és Priscilla M. Regan (2014): *Transparency and Surveillance as Sociotechnical Accountability. A House of Mirrors*. New York: Routledge.
- Lyon, David (2007): *Surveillance Studies. An Overview*. Cambridge, UK; Malden, MA: Polity Press.
- Mann, Steve, Jason Nolan és Barry Wellman (2003): Sousveillance. Inventing and Using Wearable Computing Devices for Data Collection in Surveillance Environments. *Surveillance and Society* 1(3): 331–355.
- Marx, Gary (2003): A Tack in the Shoe. Neutralizing and Resisting the New Surveillance. *Journal of Social Issues* 59(2): 369–390.
- Olukotun, Deji Bryce (2014): *Sweep, Harvest, Gather. Mapping Metaphors to Fight Surveillance*. Interneten: <http://www.themillions.com/2014/04/sweep-harvest-gather-mapping-metaphors-to-fight-surveillance.html> (letöltve: 2014. augusztus 19.).
- Raab, Charles D., Richard Jones és Iván Székely (2014): Taking 'Resilience' Seriously. Exploring its Implications in the Context of Surveillance. *Resilience* (előkészületben).
- Samatas, Minas, Chiara Fonio, Catarina Frois és Gemma Galdon Clavell (2011): Authoritarian Surveillance and its Legacy in South-European Societies: Greece, Italy, Spain, Portugal. In *Living in Surveillance Societies. The Ghosts of Surveillance. Proceedings of LiSS Conference 2*. William C. Webster, Doina Balahur, Nils Zurawski, Kees Boersma, Bence Ságvári és Christel Backman (szerk.). Iasi: Editura Universităţii Alexandru Ioan Cuza.
- Strauss, Stefan (2014): Towards a Taxonomy of Social and Economic Costs. In *Surveillance in Europe*. David Wright és Reinhard Kreissl (szerk.). New York: Routledge, 211–217.
- Székely Iván (2010): Kukkoló társadalom – avagy van-e még függöny a virtuális ablakunkon? In *Az internet a kockázatok és mellékhatások tekintetében*. Talyigás Judit (szerk.). Budapest: Scolar, 93–120.
- Warren, Samuel D. és Louis D. Brandeis (1890): The Right to Privacy. *Harvard Law Review* 4(5). Interneten: http://groups.csail.mit.edu/mac/classes/6.805/articles/privacy/Privacy_brand_warr2.html. (Magyarul: A magán-szférához való jog. *Információs Társadalom* 5[2]: 7–31. [2005])
- Wood, David Murakami (szerk.) (2006): *A Report on the Surveillance Society – For the Information Commissioner by the Surveillance Studies Network*. (Kutatási jelentés.) Interneten: http://ico.org.uk/~media/documents/library/Data_Protection/Practical_application/SURVEILLANCE_SOCIETY_FULL_REPORT_2006.PDF (letöltve: 2014. augusztus 19.).
- Wood, David Murakami (2014 [2007]): A panoptikumon túl? Foucault és a surveillance studies. *Replika* (89): 43–60.
- Wright, David és Charles D. Raab (2012): Constructing a Surveillance Impact Assessment. *Computer Law & Security Review* 28(6): 613–626. Interneten: <http://www.sciencedirect.com/science/journal/02673649> (2014. augusztus 19.).
- Zimmer, Catherine (2014 [2011]): Felügyeleti mozi: narratíva technológia és politika között. *Replika* (89): 101–117.